

ŞAGİRD ALƏMİNİN “DÜNYAYA AÇILAN MƏNZƏRƏSİ”

Əbdül Əlizadə

psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Dərsləri füsunkar şagird aləminin “dünyaya açılan pəncərəsi” adlandırırlar. Bu, obrazlı deyim olsa da, uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında dərslərin əhəmiyyətini dəqiq səciyyələndirir. Zamanın filosofları və sosioloqları, psixoloqları və pedaqoqları da dərslərin dəyərini həmişə bu ölçülərlə mənalandırıblar.

Dərslər şagird üçün yazılır. Lakin məktəb təcrübəsində bərqərar olmuş ənənələr axarında ondan həm şagird, həm də müəllim istifadə edir.

Şagird üçün dərslərlik bilik mənbəyidir. Müəllim isə dərslərə ali təhsilli mütəxəssis kimi müraciət edir, əslində o, dərslərdə verilmiş materialları daha dərinləndirən və ətraflı bilir, ancaq onları özünə uyğunlaşdırır, dərslərdən dərslərin “müəllim ssenarisini” yazmaq üçün istifadə edir.

Əgər dərslər özünəməxsus tamaşa kimi nəzərdən keçirəlik, bu anlam məqsədyönlüdür. Teatrın öz qanunları var: hər hansı bir pyesi tamaşaya qoymaq üçün rejissor, ilk növbədə, onun “rejissor ssenarisini” yazır, özünün qayəsini, amalıni tamaşa vasitəsilə ifadə etmək üçün buna aylarla, hətta bəzən illərlə vaxt sərf edir. Müəllim də dərslər hazırlaşarkən dərslərə müraciət edəndə artıq bir növ tamaşa qoymaq üçün müəyyən bir pyesə müraciət edən rejissor xatırladır. Rejissor tamaşanın ssenarisini yazanda teatrın kanonlarına arxalanır, müəllim isə dərslərin ssenarisini yazanda elmi-metodik qanunlara əsaslanır...

Dərsləri oxuyarkən şagird, bir tərəfdən, müvafiq mətnin məzmununu, digər tərəfdən, bu materialların müəyyən etdiyi iş üsullarını mənimsəməlidir.

HAŞIYƏ. Şagirdlər mətnlə müstəqil işləyə bilirlərmi? Psixoloqlar bu məsələni araşdırarkən müasir məktəb üçün fərhətsiz faktlar açıqlamışlar. Müəyyən edilmişdir ki, öyrənilən sayseçimində min nəfər yuxarı sinif şagirdindən yalnız üç nəfəri mətnlə iş sahəsində elementar bacarıqlara malikdirlər. Görəsən, bu təsadüfi haldır? Məktəbdə şagirdlərə kitab (dərslərlik) üzərində iş üsullarının öyrədilməsinə, təəssüf ki, çox vaxt kifayət qədər diqqət yetirilmir. Öyrənmənin səmərəli yolları ilə də onlar sistemli şəkildə tanış edilmirlər. Dərsləri öyrənərkən hər şeyi, necə deyirlər, olduğu kimi yadda saxlamağa çalışan şagirdlərə az təsadüf olunur?! Müəllimlər də dərslərlik materiallarının müəyyən etdiyi iş üsullarının təhlilinə əksər hallarda əhəmiyyət vermirlər. Halbuki bu üsulların təhlili şagird ağılının formalaşmasında önəmli rol oynaya bilər...

Şagirdlərdən fərqli olaraq, dərslərlik müəllim üçün metodik vəsaitdir (və ya rəhbərlikdir). O, dərslərdə şagirdlərin təhsili, inkişafı və tərbiyəsi kimi köklü məsələləri həll edərkən dərslərə əsaslanır, dərslər üçün zəruri materialı axtaranda, seçəndə və işləyəndə dərslərdən, obrazlı desək, yanar mayak kimi istifadə edir. Bu zaman, o, proqramın tələblərini, ilk növbədə, öyrədiləcək əsas anlayışların, bacarıq və vərdislərin həcmi zəruri surətdə nəzərə alır.

Bəzi müəlliflər (İ.M.Qritsevski, S.E.Qritsevskeya və b.) dərslük pedaqogikasının paradigmasını bu baxımdan araşdırarkən müəllimin dərslüyü aşağıdakı kimi təhlil etməsini məsləhət görürlər:

1. Dərslükdə nə verilmişdir? 2. Necə verilmişdir? 3. Bu nə üçün verilmişdir? 4. Nə üçün məhz belə verilmişdir? 5. Dərslüyün bu materiallarının hansından bilavasitə istifadə etmək zəruridir? Hansı materiallardan dəyişilmiş şəkildə istifadə olunmalıdır? 6. Dərslükdə verilmiş material kafidir? Yoxsa dərslüyə nəyi isə əlavə etmək, nəyi isə dəyişmək və ya dərslükdən kənara çıxmaq lazımdır? Əgər lazımdırsa, hansı ölçüdə lazımdır?

Müəllim dərslük materiallarını təhlil edəndə onun fəaliyyətində iki cəhət bir-birilə üzvi şəkildə qovuşur: o, bir tərəfdən, müəlliflərin termini ilə desək, dərslük materiallarını “özü üçün”, digər tərəfdən, “şagirdlər üçün tərcümə edir”.

“Özü üçün tərcümə” dərslük materiallarının elmi-nəzəri, psixoloji yozumu, şərh, daha dəqiq desək, təfsiri kimi özünü göstərir. Bu mərhələdə dərslük pedaqoji niyyətini elmi-metodik yönümdə düzgün müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı sualların araşdırılması məsləhət görülür:

Şagirdlərə nəyi öyrətməli? Hansı məsələləri ayırd etməli? Öyrəniləcək mövzuda hansı anlayışlar, ideyalar aparıcı olacaqdır? Dərslükdə hansı çətinliklər meydana çıxıb və müəllim onları necə aradan qaldırmalıdır? Şagirdləri maraqlandırmaq, onların fəaliyyətini səmərələşdirmək, onu təşkil etmək üçün müəllim hansı priyom və vasitələr seçməlidir? Dərslük səmərəli nəticə verməsi necə təmin oluna bilər? Müvafiq dərslükdə hansı təhsil, inkişaf və tərbiyə məqsədləri yerinə yetiriləcəkdir?

Dərslük materiallarının “şagirdlər üçün tərcümə olunması” köklü psixoloji məsələlərin həlli ilə bağlıdır. Dərslük pedaqogikasında bu cəhətdən aşağıdakı sualların araşdırılması zəruri sayılır:

Şagirdlər yeni materialı qavramaq üçün nə dərəcədə hazırdırlar? Müvafiq mövzu üzrə öyrədiləcək anlayışların formalaşması hansı mərhələdədir? Onların daha da zənginləşdirilməsi hansı istiqamətdə aparılmalıdır? Onlarla əməliyyat apararkən şagirdlər hansı yeni bacarıqlara yiyələnəcəklər? Bu dərslükdə hansı tədris bacarıqları tətbiq oluna bilər? Onlar hansı dərəcədə formalaşmışdır? Dərslükdə hansı priyomların formalaşdırılması nəzərdə tutulur?

Dərslük materiallarının “şagirdlər üçün tərcüməsi” onlarda zəruri dəyişikliklər etməyə, bəzi hallarda proqram tələblərini nəzərə almaq şərti ilə hətta dərslükdən kənara çıxmağa, müəyyən əlavələr etməyə nəinki yol verir, həm də bunu tələb edir.

Dərslük materialını müxtəlif yönümlərdə dəyişmək olar. İ.M.Qritsevski və S.E.Qritsevskeya onlardan aşağıdakıları ayırd edirlər:

1. Müəllim izah edəcəyi məsələləri formaca dəyişir: dərslükdə geniş işıqlandırılmış bəzi məsələlər dərslükdə izah edilmir; bu isə daha çox əhəmiyyətli olan digər məsələləri daha geniş, daha ətraflı aydınlaşdırmaq imkanı verir.

2. Şərhin müəssərliyini və obrazlılığını artırmaq məqsədi ilə müəllim dərslükdə verilməmiş illüstrativ faktlardan istifadə edir.

3. O, dərslükdə verilmiş faktları eynimənalı faktlarla qismən əvəz edir.

4. Dərslük materiallarını yenidən qruplaşdırır.

5. Deduktiv yolla şərh edilmiş materialı induktiv yolla şərh edir və ya monoloji şərhə dioloji şərhə əvəz edir...

Müəllim dərslük hazırlaşarkən dərslüyü bu ölçülərlə yanaşı və dərslük materiallarında qabaqcadan məqsədyönlü dəyişikliklər edir. Bəzən isə dərslük özündə də qabaqcadan nəzərə alınması mümkün olmayan elə situasiyalar yaranır ki, müəllim onun məntiqinə müvafiq olaraq dərslük materiallarında istər-istəməz müəyyən dəyişikliklər edir.

Dərs müəllimin ağıl və hissinin seyrində yaranır. Əsl müəllim özünün biliyini və istedadını ilhamla dərsə həsr edir. 45 dəqiqə ərzində, necə deyərlər, yanır və yandırır. Axı, dərsin müəllifi dərslik deyil, müəllimin özüdür. Müəlliflik hüququ – çox vaxt səriştəsiz məktəb direktorunun və ya inspektorun fərqlinə varmadığı, hətta bəzən asanlıqla dandığı, tanımadığı bu hüquq müasir təhsil konsepsiyası baxımından xüsusi məna kəsb edir. Müasir məktəbə, sözün əsl mənasında, yaradıcı müəllim lazımdır.

Dərslik problemi pedaqoji təxəyyül problemi ilə bilavasitə bağlıdır. Dərsə hazırlaşarkən müəllimin yaradıcılığının səviyyəsi onda məhz pedaqoji təxəyyülün inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Pedaqoji təxəyyülün kasadlığı, ilk növbədə, müəllim dərsliklə işləyəndə bütün aydınlığı ilə hiss olunur. Pedaqoji təxəyyülü inkişaf etməmiş və ya zəif inkişaf etmiş müəllim istər-istəməz dərsliyin əsiri olur, onun hüdudlarından kənara çıxa bilmir. Müəllimin pedaqoji təxəyyülü öz vəsətilə cəmlənəndə, necə deyərlər, aşır-daşanda o, dərsliyi artıq yaradıcı şəxsiyyət kimi "oxuyur", onda hər hansı bir məşhur tarzinin "sarı simə" vurmasını xatırladan məqamlar tapır, materialı əslində özününküləşdirir. Konstruktiv qabiliyyətlər sırasında xüsusi yer tutan pedaqoji təxəyyül çoxcəhətlidir. O, yaradıcı təxəyyüllə bərpəedici təxəyyülün qovşağında əmələ gəlib inkişaf edir.

HAŞİYƏ. Müəllimi bəlkə də hər hansı bir romanı (bizim misalımızda dərsliyi) səhnələşdirən dramaturqa bənzətmək daha düzgün olardı. Lakin o, evdə sabahkı dərsə hazırlaşarkən təkcə dramaturq deyildir, həm rejissordur, həm də öz tamaşasında oynayacağı qəhrəman rolunu məşq edən aktyordur. Dərsdə isə, hər şeydən öncə, aktyordur. Bəzən dərsi ilk baxışda bir aktyorun teatrına oxşadırlar. Təəssüf ki, bu təşbehin özü birtərəflidir. Bir aktyorun teatrında onun tərəf – müqabili olmur, müəllimin isə, tərəf –

müqabili var. Şagirdlər, sözün əsl mənasında, onun tərəf – müqabilləridir.

Müəllim dərsə hazırlaşarkən, dərslikdən və başqa materiallardan istifadə edərkən məhz sinifdə özünün tərəfi – müqabili ilə şagirdlərlə necə danışacağını, çətin elmi mətləbləri necə izah edəcəyini, özünəməxsus fonetika, lüğəti və qrammatik quruluşu olan ildən-ildə dəyişən və inkişaf edən dərsi "uşaq dilinə" necə tərcümə edəcəyini, onları necə maraqlandıracağını, təfəkkür zirvəsində şagird fikrini necə "alovlandıracağını" açıqlamalıdır. Şagirdin maraq dünyasına enişli-yoxuşlu yol onun ağıl və hislərində əks-səda doğuran maraqlı dərsdən başlayır. Təcrübəli müəllim üçün bu, pedaqoji fəaliyyətin böyük hərfə yazılan önəmli həqiqətlərindən biridir.

Müəllimin didaktik qabiliyyətləri öz gücünü dərsdə göstərir, lakin dərsə hazırlaşanda da, dərsliyi araşdıranda da o, məhz öz istedadının qüdrətinə güvənir. Bu məqamda öz təcrübəsini götür-qoy edir, müəllim qayəsini (dərsin məqsədini) uğurla həyata keçirmək üçün səmərəli yollar axtarır. "Təcrübə + refleksiya = inkişaf" – D.Pozner yaradıcılıq axtarışlarından usanmayan müəllimin inkişaf yolunu bu maraqlı düsturla mənalandırır.

Aktyor sənətinin öz sirləri var. Doğru deyirlər ki, "səhnə sənəti anidir, ötəridir və bu mənada vəfasızdır. O yalnız yaradıcılıq məqamlarında, qəlblərə güclü təsir göstərərkən yaşayır, ötüb keçəndə, keçmişə çevriləndə isə səraba dönür, görünməz olur. Aktyor ömrü də bir xatirə kimi yalnız onu görənlər üçün mövcuddur, görməyənlərə onu nağıl eləmək, başqalarında təsəvvür yaratmaq nə qədər çətinidir".

Məşhur mütəfəkkirlərin aktyor haqqında dedikləri bu qanadlı sözləri eyni ilə müəllimə də aid etmək olar. Müəllim "uşaq qəlbinə təsir göstərərkən yaşayır", müəllim ömrü yalnız şagirdlər – "onu görənlər üçün mövcuddur". Bu sözlərin seyrində müəllim ömrünün romantikasını hiss etmək nə qədər də xoşdur, fərəhlidir.

Deyirlər ki, məşhur aktyorların özü-nəməxsus tamaşaçı xofu, vahiməsi var. Əsl müəllimin qəlbində də tükü-tükdən seçən, həssas və ağıllı şagird xofu, vahiməsi yaşayır. Bu hiss bənzərsizdir. Onu qorxu kimi yozanlar səhv edirlər. Bu hiss teatrın və məktəbin, sənət və ziya məbədinin müqəddəs kanonlarını göz bəbəyi kimi qoruyub saxlayan məsuliyyət hissidir. Aktyor bu hissi qədirbilən tamaşaçı alqışları ilə yaşayır. Müəllim isə öz xoşbəxtliyini dərstdə inamla alışıb-yanan ağıllı şagird gözlərində tapır. Aktyor bu hissi itirəndə artıq sənətkar kimi ölür. Müəllim bu hissi itirəndə isə dərs onun üçün adıləşir, bu kökdə müəllimin nəinki dərse, həm də özünə münasibəti dəyişir. Dərse də, özünə də yaradıcılıq ölçüləri ilə yanaşmır.

Dərsin adıləşməsi fenomenoloji səpkidə müxtəlif əlamətlərlə səciyyələnir. Müəllim öz üzərində işləmir, psixoloji-pedagoji ədəbiyyatı izləmir, qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübəsini öyrənmir, dərse əməlli-başlı hazırlaşmır, hazırlaşanda da təkcə dərslik əsasında hazırlaşır. Bu isə artıq müəllimin “mənevı ölümü” kimi mənalandırılmalıdır.

Dərse təkcə dərslik əsasında hazırlaşmaq məktəb təcrübəsində geniş təsadüf olunan ciddi nöqsanlardan biridir. Onu psixoloji yönümdə araşdıranda iki cəhət diqqətə xüsusilə cəlb edir.

Birincisi: Şagirdlərin müəllimə münasibətləri haqqında. Onlar xüsusilə yeni-yetməlik yaşlarından başlayaraq, erudisiyalı müəllimləri daha çox sevirlər. Sınıfdə dərsliyin məzmununu “bir təhər” danışan müəllimlərə isə sadəcə olaraq hörmətlə yanaşırlar.

Şagirdlər elə ki, heyratlə bu həqiqəti – müəllimin dərsliyin məzmununu “bir təhər” danışması həqiqətini kəşf edirlər, onlarda müəllimə və dərse özünəməxsus yanaşma yaranır. Bəzi şagirdlər isə müəllim dərsi danışdıqca xəlvəti dərsliyə baxır, müəyyən sözləri müəllimsayağı aramla təkrar edib, sinif yoldaşlarına güldürür, hətta bəzən müəllimin səhvlə-

rini tutur və bununla da dərstdə bir növ əylənirlər. Şagirdlərin bir çoxu müəllimə qulaq asmır, kənar işlərlə məşğul olur, intizamsızlıq edir.

Dərse ancaq dərsliklə hazırlaşan müəllimlər üçün bir cəhət də səciyyəvidir: onlar sinfə daxil olan kimi şagirdlərdən dərsliyi partanın üstündən götürməyi tələb edirlər və kitab üzərində iş metodlarından qətiyyən istifadə etmirlər. Halbuki müasir təhsil konsepsiyası kitab üzərində iş üsuluna böyük əhəmiyyət verir. Yenilikçi müəllimlərin iş təcrübəsi inkişafetdirici və tərbiyəedici təlim prinsipləri baxımından bu üsulun böyük imkanlara malik olduğunu göstərir.

İkincisi: İdrak (təlim) maraqları haqqında. Şagirdlər dərstdə müəllimə diqqətlə qulaq asanda çox vaxt evdə dərsliyi oxumurlar və ya başdansovdu oxuyurlar. Tanışlıq effekti öz təsirini göstərir. Bu şəraitdə şagirdlərin idrak maraqları tədricən öləziməyə başlayır. Dərslik onun üçün əsl mənasını itirir. Bir çox hallarda kifayət qədər dəyərləndirilməyən bi adi həqiqəti istər-istəməz xatırlamaq lazımdır. Dərslik müəllim üçün deyil, şagird üçündür. Müəllim ondan yalnız özünəməxsus metodik mənbə kimi istifadə edə bilər. Əgər müəllim yeni dərse ancaq və ancaq şagirdlər üçün nəzərdə tutulan dərsliklə hazırlşırsa və dərstdə təkcə onun məzmununu danışmaqla öz işini bitmiş hesab edərsə, özü öz əli ilə şagirdlərin idrak marağının zəifləməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Bu isə əslində bumeranq effektidir. Şagirdlərin çox vaxt evdə dərsi başdansovdu öyrənmələri bilavasitə bu effektlə bağlıdır.

Şagird üçün müəyyən bir proqram üzrə bilgi almağın iki əsas mənbəyi var. Bunun biri müəllimin şərhı, o biri isə dərslik və dərs vəsaitləridir. Müəllim öz şərhı ilə şagirdlə dərslik arasında əlaqə yaratmalıdır. O, dərsi şərh edərkən nəzərə almalıdır ki, şagirdin dərsliklə müstəqil surətdə işləməsi zəruridir. Müəllim bu işin müvəffəqiyyətli olması üçün şərait yaratmalıdır. Şagirdlərdə

kitabla (bizim misalımızda dərsliklə) müstəqil işləmək bacarığının formalaşmasına ardıcıl diqqət yetirilməlidir. Elmi-texniki inqilab dövründə, informasiya bolluğu şəraitində bu bacarığın əhəmiyyəti xüsusilə artır.

Bir məsələni də, görünür, qeyd etmək lazımdır. Müəyyən edilmişdir ki, gənc müəllimlər də bir çox hallarda dərslə təkcə dərslik əsasında hazırlaşırlar. Onların iş təcrübəsinin təhlili göstərir ki, bu təsadüfi deyildir: dərslik materiallarının elmi, psixoloji-pedaqoji şərh və ya təfsiri üçün zəruri olan vərdiş və bacarıqların formalaşmaması ilə bağlıdır. Məktəbdə bu yönündə müəllimlərlə, ilk növbədə, gənc müəllimlərlə sistemli elmi-metodik iş aparılmalıdır. Dərsin nəzəri və elmi-metodik səviyyəsini yüksəltməyin əsas yollarından biri elə bundan ibarətdir.

Respublikamızda orijinal dərsliklərin nəşri sahəsində uğurlarımız az olmasa da, hələ dərslik konsepsiyamız yoxdur. Mövcud dərsliklərin bir çoxu müasir tələblərə cavab vermir.

Görəsən, onlar problemlə təlim üçün yararlıdır mı? Bu sual nə dərəcədə adi səslənsə də, köklü mətləblərlə bağlıdır. Dərslik problemi bu gün təkcə psixoloq, pedaqoq və metodistləri deyil, həm də filosofları narahat edir. Filosofların qənaətinə görə, müəllifin (və ya müəlliflərin) avtoritar hakimiyyətinə söykənən dərsliklər həmişə sərbəst yaradıcılıq və ixtiraçılığın əl-qolunu bağlayır.

Dərslik necə olmalıdır? Yeni pedaqoji təfəkkür baxımından bu sual son dərəcə aktualdır. Müasir dərsliklərdə şagirdlərdə inkişaf və tərbiyə ediləcək keyfiyyətlər layihələşdirilməlidir. Bu cəhət zəruri surətdə nəzərə alınmalı, şagirdlərin nəinki mənavi tərbiyəsində, həm də əqli inkişafında dərsliklərin rolu artırılmalıdır. Respublikamızda çoxcəhətli təhsil islahatı şəraitində dərsliklərin yeni nəslinin yaradılması üçün sistemli elmi-metodik iş aparılır və bu önəmli sahədə böyük müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdir. Dərsliklərin (eləcə də proqramların və tədris planlarının)

psixoloji və pedaqoji ekspertizadan keçirilməsinə tədricən daha çox diqqət yetirilir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə dərsliklərlə yanaşı, konkret fənn və siniflər üzrə metodik vəsaitlərin hazırlanmasına da xüsusi önəm verilir. Vaxtilə respublikamızda bu sahədə də az iş görülməyib. Lakin konkret fənn və siniflər üzrə metodik vəsaitlər sistemli nəşr olunmayıb. Nəşr olunan metodik vəsaitlərdə isə məsələlər pedaqoji psixologiya və pedaqogika yönündə kifayət qədər açıqlanmayıb.

Konkret fənn və siniflər üzrə metodik vəsaitlərin sistemli nəşr olunması dünya təcrübəsi baxımından günün tələbidir. Bu vəsaitlərin hər biri iki hissədən ibarət olmalıdır. Birinci hissədə müvafiq kursun müəyyən bir sinifdə tədrisinin psixoloji, pedaqoji və metodiki məsələləri aydınlaşdırılmalı, ikinci hissədə isə müəllimin yaradıcılığına və müstəqilliyinə əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə mövzunun tədrisi metodikası variativ şəkildə açıqlanmalı, mövzu üzrə əsas və əlavə ədəbiyyat siyahısı verilməlidir... Müəllimlər üçün bu tipli vəsaitlərin sistemli nəşri "dərslik-müəllim-dərs" probleminin həllində mühüm addım olardı.

А.Ализаде

Учебник, ученик, учитель

Резюме

В статье анализируется психологическая взаимосвязь между учителем и учащимся и их отношение к учебнику.

A. Alizadeh

The textbook, the pupil and the teacher

Summary

In this article are analyzed interaction with teachers and pupils, investigated their relations between textbook.